

Психосоциални
измерения на
кризата в условията
на КОВИД-19

ИЗМЕРЕНИЯ НА ОТЧУЖДЕНИЕТО
В РОМАНИТЕ НА Ф. М. ДОСТОЕВСКИ –
В ТЪРСЕНЕ НА НОВИ ПЕРСПЕКТИВИ
ЗА АНАЛИЗ НА ПОСЛЕДСТВИЯТА
ОТ РЯЗКАТА ПРОМЯНА В
СОЦИАЛНОТО ОБЩУВАНЕ
В УСЛОВИЯТА НА СВЕТОВНА
ПАНДЕМИЯ

Мария Чалъкова*

DIMENSIONS OF ALIENATION IN
DOSTOEVSKY'S LITERARY WORKS:
IN SEARCH OF NEW PERSPECTIVES ON THE
CONSEQUENCES OF THE SUDDEN CHANGE
IN SOCIAL LIFE DURING A GLOBAL PANDEMIC

Maria Chalukova

Abstract: This article focuses on the theme of alienation in three works by F. M. Dostoevsky, *Notes from the Underground* (1864), *Crime and Punishment* (1866), and *The Dream of a Ridiculous Man* (1877). This article will argue that despite the overall different set of circumstances, Dostoevsky's literary works nevertheless provide some insight into the coping mechanisms we can utilize when dealing with loneliness and alienation-related problems during social isolation.

Keywords: Dostoevsky, alienation, social isolation.

Когато човек се загуби, той има нужда от карта на територията, на която се намира, с неговото местоположение, маркира-

---

* **Мария Чалъкова** – докторант в Токийския университет за чуждестранни изследвания, научен сътрудник към JPSP (Japan Society for the Promotion of Science), Токио, Япония, e-mail: aikanyou@hotmail.com

но върху нея, за да може да се ориентира къде е той спрямо всичко останало. Литературата не е просто огледало, тя също така е и карта, география на съзнанието¹.

Маргарет Атууд, „Оцеляване: Тематичен наръчник по канадска литература“

През лятото на 1839 г. Ф. М. Достоевски, все още 18-годишен юноша, но вече пламенно увлечен от литературата, пише на по-големия си брат Михаил: „Душата ми е недостъпна за предишните бурни пориви. Всичко в нея е тъй тихо, както в сърцето на човек, пазещ дълбока тайна. Да разбере „какво означава да си човек и да живееш“ – в това до голяма степен ще успее; мога да изуча различни характери от писателите, с които голяма част от моя живот протича свободно и радостно – нищо повече няма да кажа за себе си. Аз съм уверен в себе си. Човекът е тайна. И тази тайна трябва да се разгадае, дори да отнеме цял живот, човек пак не би могъл да каже, че е загубил времето си. Аз се занимавам с тази тайна, защото искам да бъда човек“. (Достоевски 1985: 63). Бъдещият писател, по това време възпитаник в Инженерното училище в Петербург, постепенно съзрява с идеята за литературата не само като отражение на човешкия живот, но и като ключ за неговото разбиране, а с това и самият той преоткрива мястото и ролята си в света и обществото. Само седем години по-късно започва неговата творческа кариера, като дори първите му опити са посрещнати до голяма степен положително от критиката, а относно повестта „Двойник“ например добронамерените отзиви са най-вече от медицинската общност, по-голямата част от която вижда в начеващия писател „изследовател на патологичните състояния на човешкото съзнание, далеч надминал времето си“ (Terras 1969: 21). Последвалите произведения, събрали дълбоките му прозрения за духовните измерения на човешката същност и взаимоотношения, само доказват това ранно признание. И до днес романите на Достоевски, заслужено заемащи своето почетно място в световната класика, продължават да бъдат четени и изследвани в цял свят.

---

¹ Всички преводи от английски и руски език са от автора.

Настоящата статия е посветена на мотива за отчуждението от обществото, а дори и от самия себе си, в творчеството на Достоевски, в частност „Записки от подземиеото“ (1864), „Престъпление и наказание“ (1866) и „Сънят на смешния човек“ (1877), с надеждата да хвърлим нова светлина върху психическите измерения на социалната изолация в глобален мащаб, вследствие на продължаващата вече повече от година към настоящия момент (март, 2021) борба с COVID-19.

„Записки от подземиеото“ – а оттука накъде?

Както е добре известно, повестта „Записки от подземиеото“ (1864) е замислена като отговор на романа „Какво да се прави?“ (1862-1863) на Н. Г. Чернишевски, който по времето на своята публикация се възприема като своего рода манифест на революционната демокрация и теорията за „разумния егоизъм“, на която да се основе един нов, социално-утопичен обществен строй. За Достоевски обаче мрачната петербургска действителност и изобщо тежката икономическа ситуация в Русия през 60-те години на ХХ в., водеща до все по-унизителни условия на живот за по-бедните прослойки на обществото, правят мечтите за нова, светла демокрация, върху която да се построи щастието на всички хора, демокрация, в която и сам младият Достоевски вярва двамайсет години по-рано, не само фантастично-романтични и откъснати от реалния живот, но и твърде опасни. В „Записки от подземиеото“ безименният герой – автор на записките, противопоставя на „всички тия прекрасни системи, всички тия теории, които разясняват на човечеството истинските, нормалните му интереси“ (Достоевски 2019: 24), „тая теория за обнова на целия човешки род чрез системата на собствените му изгоди“ (пак там: 25) простата истина, че човек има нужда от своята свободна воля, от едно „самостоятелно желание“ (пак там: 26), макар и често то да е в разрез с личната му изгода и добруване. И именно тази идея доказва той по възможно най-безобразния начин – чрез самоунижение пред по-силните и насилие над по-слабите от него. Ще се спрем главно на неговото отчуждение от обществото, първата подсказка за което намираме още в самото заглавие на повестта

и което безспорно е една от дълбоките вътрешни причини героят на „Записки от подземие“ да стига до всевъзможни крайности, за да докаже пред себе си и пред другите, че неговата воля стои над всяко потенциално щастие.

Едно от първите неща, които разбираме за автора на записките, е, че е бивш чиновник на четиридесетгодишна възраст, който стои на своята служба само „за да има какво да я[де]“ (пак там: 9), а след като получава наследство от шест хиляди рубли от далечна роднина, *се заселва* в „своята дупка“ – „Аз и по-рано живеех в тази дупка, но сега се заселих в тая дупка. Стаята ми е нищо и никаква, отвратителна, на края на града“ (пак там: 9); „моята квартира бе моя вила, моя черупка, мой калъф, в който аз се криех от цялото човечество“ (пак там: 100).

В момента на писане на записките изглежда, че авторът е прекъснал всякакви контакти с външния свят (освен с прислужницата си по неволя), но с разгръщане на историята бързо става ясно, че и по време на събитията, описани в записките, „единственият постоянен познат през целия“ му живот е неговият началник-бюро Антон Антонич, когото той посещава след периодите си на усамотени мечтания, които понякога продължават по три месеца и след които мечтите му „стигат до такова щастие, че трябва непременно и незабавно да се прегърн[е] с хората и с цялото човечество“. При него обаче може да ходи само във вторник, приемния му ден, така че по думите на автора на записките, „нуждата да се прегърна с цялото човечество трябваше да задоволявам винаги във вторник“ (пак там: 54). Наред с Антон Антонич е и бившият му „училищен другар“ Симеонов, с когото отдавна няма какво да си кажат и за когото авторът подозира, че му е станал „много противен, но все пак хо[ди] при него“ от време на време, тъй като все още не е напълно уверен (пак там: 55). Другият пряк човешки контакт за подземния човек, преди да се изолира напълно, са просителите за справка в бюрото и момичетата в публичните домове по време на периодите му на „разврат“, но по всичко личи, че за него те не се вписват в абстрактната му идея за „общество“, за „хората и (...) цялото човечество“. От всичко

изброено, става ясно, че общуването му с въшния свят е до такава степен повърхностно и ограничено в рамките на социалният етикет и светските обноски, че преди всичко подчертава липсата на реални човешки взаимоотношения. „По онова време аз бях само на двадесет и четири години. Животът ми още тогава беше мрачен, нереден и до подивяване самотен“ (40); „Изобщо аз винаги съм бил сам“ (пак там: 45).

Поради пореден пристъп на самота започва и цялата поредица от неприятни случки, описани във втората и финалната част на „Записките“ „По повод на мокрия сняг“, когато в един четвъртък, „като не мож[е] да понесе самотата си“, но знае, че „в четвъртък вратата на Антон Антонич е затворена“ (пак там: 55), авторът се запътва към Симеонов, където за неволя са още двама техни бивши съученици. Оттук насетне следват най-мрачните и унижителни минути за подземния човек, след като сам се поканва на прощалния обед за четвърти техен бивш „училищен другар“ Зверков – „простака от висша степен“, но „действащ офицер“, обект на уважение, и дори „умилкван“ от околните, поради богатството си и добрите си маниери. Със Зверков авторът на записките е в най-неприязни отношения, но въпреки очевидното нежелание на бившите му съученици да го включат в приятелската си компания, а и най-простото обстоятелство, че дори не разполага с необходимата сума от седем рубли, за да се присъедини към общата сметка, той знае, че „нарочно“ ще отиде, „и колкото по-нетактично, колкото по-неприлично е“ да отиде, толкова по-сигурно е, че ще отиде (пак там: 60).

На прощалния обед авторът успява да се скара с всички и най-вече със Зверков, след което, останал откъснат от другарската компания, решава да се усмихва презрително и да се разхожда до печката и обратно, минавайки точно пред тях в продължение на три часа. „През тези три часа аз три пъти се изпотих и изсъхнах... От време на време в сърцето ми се впиваше с много дълбока, с отровна болка мисълта: че ще минат десет години, двадесет години, четиридесет години, а аз все пак, макар и след четиридесет години, ще си спомня с отвращение и унижение за

тия най-мръсни, най-смешни и най-ужасни минути от моя живот. По-безсъвестно и по-доброволно да унижава човек сам себе си, бе вече невъзможно и аз напълно, напълно разбирах това и все пак продължавах да ходя от масата до печката и обратно“ (пак там: 72). За да си отмъсти на Зверков и да възвърне човешкото си достойнство, подземният герой решава да последва приятелската компания в публичния дом и там да удари плесница на Зверков, но вместо него и останалите, които вече са си тръгнали, попада на Лиза, новопристигнало двадесетгодишно момиче. Сбърквайки нейната привидна насмешливост, прикриваща моминската ѝ свенливост, за подигравка над самия него, той се заема да ѝ обрисова пълната картина на нейното падение. „Отдавна вече предчувствах, че съм обърнал цялата ѝ душа и съм разбил сърцето ѝ и колкото повече се уверявах в това, толкова повече желаех да постигна по-скоро и колкото е възможно по-силно целта си. Играта, играта ме увличаше; впрочем не само играта...“ (92). Последвалият истеричен пристъп на Лиза обаче го стряска и той бързо напуска дома, а по-късно злобно отхвърля нейната невинна любов. Така ставаме свидетели на две крайни реакции на подземния герой – самоунижение спрямо по-силните, от които търси одобрение, и психическо насилие спрямо по-слабите, които се стремят към неговото. Бихме могли да кажем, че крайностите, до които прибегва авторът на Записките, всъщност са му необходими, за да си докаже, че съществува, че все още е способен да страда, да изпитва чувства на срам, болка, ненавист или пък надмощие; че е, другояче казано, част от „човечеството“. Причината за дълбокото му отчуждение разбираме преди прощалния обед: „каторжните години“ на училищния му живот като сирак, изпратен там от далечни роднини, подигравките на съучениците, „защото не приличах на никого от тях“, и пълната неспособност да се впише в заобикалящата го среда. „Но аз не можех да понасям подигравките; не можех така лесно да свиквам с хората, както те свиквах един с друг. Аз ги намразих веднага и се затворих от всички в плашлива, наранена и неизмерима гордост. Грубостта им ме възмущаваше. Те цинично се присмиваха на лицето ми,

на моята тромава фигура; а при това колко глупави бяха техните лица! (...) Те се присмиваха жестоко и позорно на всичко, което бе право, но унижено и измъчено. Почитаха чина за ум; на шестнадесет години приказваха вече за топли местенца“ (пак там: 61). Оскърбена интелигентност, изродена в студена гордост и самоунищожителен бунт срещу силните на деня, болезнено желание за „прегръдка“ със света и обществото и в същото време изгаряща неспособност за приобщаване към омразните им закони и порядки – „Господи, за мен ли е това общество!“ (пак там: 68). В „Записки от подземиеото“ решение за безименния герой няма, изправени сме пред дълбоко психологическия портрет на човек, *откъснат и откъсал се* от обществото, измъчван от съзнанието за собственото си падение, и една загадка – какво е бъдещето на този подземен човек?

„Престъпление и наказание“ – поетата ръка

Отговорът идва две години по-късно със социално-психологическия роман „Престъпление и наказание“, който е своего рода продължение и развързка на „Записките“. Прекъсналият учението си поради бедност бивш студент по право Разколников, поредна жертва на тежката икономическа криза от 1865 г. (Гросман 1965: 338–339), се увлича от идеята за убийството на безскрупулната лихварка Альона Ивановна, с което веднъж и завинаги да разреши финансовите си проблеми и да си осигури позиция в обществото, чрез която да служи на човечеството и „да (...) изкупи едно нищожно престъпление с хиляди добра дела“ (Достоевски 2009: 67). Отново виждаме смазващия товар на унизената гордост, психологичната клопка на интелекта, блуждаещ в сферите на теорията, наедно с унищожителната сила на отчуждението, които този път обаче придобиват реални измерения с убийството на старата лихварка и беззащитната ѝ сестра Лизавета.

Едно от първите неща, които научаваме за Разколников, е, че „(...) от известно време се намираше в раздразнително и напрегнато състояние, прилично на ипохондрия. Той дотолкова се беше затворил в себе си и усамотил, че се боеше от всяка среща,

не само от среща с хазайката. Беше смазан от бедност: но дори бедността беше престанала напоследък да го гнети. Беше изоставил всичките си работи и нямаше желание да се занимава с тях. (...) да се спира на стълбището, да слуша празни приказки за всички тези всекидневни глупости, които съвсем не го интересуват, всичките тия досадни напомнания да си плати, заплахите, оплакванията, при това необходимостта да хитрува, да се извинява, да лъже – не, по-добре да се промъкне като котка по стълбите и да избяга, без никой да го види“ (пак там: 5–6). И още: „Надали човек може да се отпусне и занемари повече; но на Разколников това му беше дори приятно при сегашното му душевно състояние. Той напълно се бе отделил от всички, като охлюв в черупката си, и дори лицето на слугинята, която трябваше да му прислужва и надничаше понякога в стаята му, го озлобяваше и го караше да потръпва. Това се случва с някои мономани, прекалено съсредоточени в нещо“ (пак там: 30). Когато все още в треска след убийството на старата лихварка и сестра ѝ Разколников се явява в кварталния полицейски участък заради неплатена полица и преглътвайки гордостта си, обяснява тежкото си финансово положение, неразбирането, граничещо със снизходително презрение, което усеща насреща, провокира още по-отчаяно отдръпване от обществото: „Мрачно чувство на мъчителна, безкрайна самотност и отчуждение изведнъж се породи съвсем ясно в душата му. (...) Той не толкова разбираше, колкото ясно чувстваше, с цялата сила на чувството си, че не само с трогателни излияния както одева, но с каквото и да било друго не бива повече да се обръща към тези хора в кварталния участък и че дори ако това бяха все негови родни братя и сестри, а не полицейски поручици – то и тогава нямаше защо да се обръща към тях, каквото и да му се случи; до тази минута той никога още не бе изпитвал подобно странно и ужасно чувство. И най-мъчителното – това беше повече чувство, отколкото съзнание, отколкото ясна мисъл; непосредствено чувство, най-мъчително от всички чувства, които бе изпитвал досега през живота си“ (пак там: 103).

Няма как да забравим, че имаме силна нервна треска, уязвена гордост и преди всичко дълбока морална криза след извършено двойно убийство – до каква степен това, което Разколников преживява в участъка, е реалност и до каква степен проекция – е трудно да се каже, но самото *чувство* е действително и напълно достатъчно завинаги да отблъсне Разколников от света. Спасяват го безспорно именно човешкият контакт и непрестанна грижа от страна на верния му другар Разумихин, както и всеотдайната любов на Соня – примерът за понесеното със смирение страдание и състраданието, превърнало се в сила. Това е и главната отлика между Разколников и автора на записките – Разколников, за разлика от подземния човек, който отхвърля плахата, но потенциално спасителна любов на Лиза², поема подадената ръка на Соня и чрез нейната светлина намира силата да тръгне по пътя на изкуплението. В „Престъпление и наказание“ имаме първия ключ и пътя за спасение на подземния човек – разкаянието, а заедно с това и смирението да поемеш подадената ръка са ключът; пътят, от своя страна, изисква отхвърляне на „подземните“ теории, плод на интелект, оскърбен от господството на златния телец, и завръщане към живата действителност, завръщане към обществото и хората. Втория ключ ще открием десет години по-късно в разказа „Сънят на смешния човек“.

„Сънят на смешния човек“ – подадената ръка

„Сънят на смешния човек“ (1877) е фантастичен разказ на Достоевски, публикуван в априлското издание на периодичния сборник „Дневник на писателя“, състоящ се главно от публицистични статии на писателя на философска, политическа и литературна тематика, както и някои кратки литературни произведения. „Сънят на смешния човек“ безспорно е най-мистичното произведение на Достоевски, с осезаемо влияние на шведския учен,

---

² Интересен е и паралелът между Лиза в „Записки от подземие-то“ и Соня в „Престъпление и наказание“ – две „паднали“ момичета, в които са заложили чистотата и моралната сила да повдигнат главните герои, но тази тема ще оставим за по-нататъшни изследвания.

мистик и теолог Емануел Сведенборг (1688–1772) (Достоевский 1983: 400–402).

В „Сънят“ отново срещаме мотива за гордия безименен интелектуалец („После учих в училище, а след това в университета, и какво мислите – колкото повече учех, толкова повече разбирах, че съм смешен“ (пак там: 104); „винаги съм бил твърде горд“, „тази гордост така растеше с годините в мен“ (пак там: 104), изгубил връзката си с външния свят и смисъла на съществуване („в душата ми беше нараснала страшна тъга по едно обстоятелство, което вече безкрайно надхвърляше всичко в мен, а именно, че на този свят всичко навсякъде е *все едно*. (...) Изведнъж почувствах, че би ми било *все едно* дали този свят съществува, или пък никъде нищо няма. Започнах да слушам и да чувствам с цялото си същество, че никога нищо не съм имал. (...) Тогава изведнъж престанах да се сърдя на хората и почти престанах да ги забелязвам. Наистина, това личеше дори по най-незначителните неща - случваше ми се например да вървя по улиците и да се блъскам в хората“ (пак там: 105). Единствената причина все още да е жив е, че чака момент, в който поне малко да не му е „все едно“, за да свърши със себе си. И точно в една мрачна нощ, „най-мрачната нощ“, в която решава да сложи край на живота си, той се сблъсква с едно момиченце на улицата, което отчаяно го моли за помощ. Той злобно отпраща ужасеното дете, опитвайки се да докаже сам на себе си (типично в стила на подземния човек, но с обратен знак), че не изпитва емоциите, които се очакват от него. Но именно от тук събитията тръгват в съвсем различна посока. Смешният човек много скоро осъзнава, че вече не може да се самоубие, парадоксално тъкмо защото е почувствал нещо – „Тогава защо изведнъж почувствах, че не ми е все едно и че съжалявам момиченцето? Спомням си, че много го съжалих, изпитах такава болка – болка странна, дори съвсем невероятна в моето положение“ (пак там: 107). В същата нощ смешният човек сънува, че всъщност се е самоубил и едно неизвестно нему същество го носи през времето и пространството, докато не стигат до планета двойник на Земята, на която живеят хора „невинни и

прекрасни“ – „деца на слънцето“, непознали грехопадението. И най-сигурното доказателство в полза на това, че този свят не е просто плод на неговото въображение, е, че в крайна сметка той ги „развращава“, заразява ги със „себе си“ и се раждат лъжата, сладострастието, ревността, жестокостта... Започва борба за „разединение, за обособяване, за личността, за „мое“ и „твое“ (пак там: 116). Ала този път смешният човек не само не се отдалечава от тях, но ги обиква дори повече отпреди, плаче и ги съжалява. А когато заплашват, че ще го затворят в лудница, сърцето му се свива от такава „скръб“, че се събужда.

„О, сега живот и само живот! (...) Та оттогава проповядвам! (...) Защото видях истината, видях я и зная, че хората могат да бъдат прекрасни и щастливи, без да губят способността си да живеят на тази земя!... Не искам и не мога да повярвам, че злото е нормалното състояние на човешкия род.“; „Най-важното е – обичай другите, както обичаш себе си – това е то главното, повече нищичко не трябва – веднага ще разбереш как да постъпиш! (...) Всичко ще стане за миг, само трябва всички да го поискаме... А онова малко момиченце го открих... И ще тръгна! Ще тръгна!“ (пак там: 118–119).

Това е и вторият ключ – състраданието, преоткриването на другите в самия себе си и на себе си във всички останали. А пътят е повече от очевиден и смешният човек вече е тръгнал по него – със завръщането си в света сам да станеш светлина и да подадеш ръка на ближния. Така се затваря и цикълът, който започва със „Записки от подземие“ и се развива в „Престъпление и наказание“ – победата над „свещения егоизъм“ и болезнената гордост, родени и захранени в малките мрачни стаички на Петербург, носи свобода на ума и разширение на съзнанието, които, от своя страна, възвръщат способността на човек да се чувства в единение с цялото и да намери своето място в обществото. По-късно тази формула ще срещнем в много по-разгърната форма в последното слово на отец Зосима в „Братя Карамазови“: „Що е ад? Разсъждавам тъй: „Страдание, че вече не можеш да обичаш“ (Достоевски 2017: 390); „Братя, не бойте се от греха на хората, обичайте

човека и в греха му, защото това подобие на божеска любов е и връх на любовта на земята.“ (пак там: 385); „Пред някоя мисъл застанеш с недоумение, особено виждайки греха на хората, и се запиташ: „Със сила ли да надделея, или със смирена любов?“ Винаги решавай: Ще надделея със смирена любов“ (пак там: 386).

Заключение с оглед на сегашната ситуация

В настоящата статия скицирахме мотива за отчуждението в три произведения от Достоевски, като далеч не претендираме за изчерпателност, имайки предвид множеството фактори при формирането на всяко психическо състояние, както и многопластовите послания в творчеството на Достоевски. Проблемът за отчуждението или алиенацията често се свързва с Карл Маркс, който пръв акцентира върху взаимовръзката между капитализма и отчуждението от работата, а впоследствие – от обществото и човечеството като цяло. В съвременното общество измеренията на този проблем безспорно нарастват, а от повече от година живеем в условията на световна пандемия.

Макар че все още остават много неизвестни около COVID-19, някои от най-често срещаните симптоми след прекаран вирус са тревога, панически атаки и симптоми на obsесивно-компулсивно разстройство, симптоми на депресивно разстройство, посттравматичен стрес, безсъние и др. (Rogers et al. 2020: 614–616). От друга страна, продължителната изолация, като основна мярка за намаляване разпространението на вируса, съвсем естествено често води до усещане за самота и/или отчужденост до една или друга степен, което може да доведе до засилване симптомите на вече съществуващи депресивни състояния, както до нарушаване на цялостното физическо и психическо здраве на индивида, а негативните последици продължават от няколко месеца до няколко години след това (Brooks et al. 2020: 917). Как може да се предпази всеки един от нас при всяка следваща изолация?

Терминът „умора от състрадание“ (compassion fatigue) се появява за първи път през 1992 г., тясно свързан със загубата на емпатия сред медицинските сестри поради всекидневния сблъ-

сък със страдание (Joinson 1992: 116). В днешния информационен век обаче все по-често срещаме примери за умора от състрадание, вследствие не само на продължителното излагане на травма и стресови ситуации на работното място, но и на непрестанния поток от твърде често негативна информация, както и на снимков и видеоматериал с травмиращ характер, които за миг ни пренасят на мястото на събитията, ала с течение на времето много често ни отдалечават емоционално. И макар в някои случаи това да е напълно необходима защитна реакция, с увеличаването на времето, което прекарваме вкъщи и твърде често пред екраните, може би е време да си дадем равносметка кога сме просто пасивни получатели на информация, която не само ни изморява, но и постепенно ни отчуждава от другите, и как да намерим баланса, за да я преработваме, без да се отделяме напълно от света.

Безспорно емоционалните процеси и съответно нужди на всеки човек са обусловени от неговата лична история и за всеки нивото на допустима психическа натовареност ще бъде различно. Дори и през 21. век литературата на Достоевски може да ни даде някаква насока, щом се изгубим – най-малкото да потърсим и да поемем подадената ръка, а когато сме готови, и ние самите да подадем ръка на ближния. Защото завръщането, емоционално и физическо, към света и другите много често е и завръщане към самите нас.

БИБЛИОГРАФИЯ / BIBLIOGRAPHY

1. **Гросман, Л. П.** (1965). Ф. М. Достоевски. София // **Grosman, L. P.** (1965). F. M. Dostoevski. Sofia.
2. **Достоевски, Ф. М.** (2017). Братя Карамазови. София // **Dostoevski, F. M.** (2017). Bratya Karamazovi. Sofia.
3. **Достоевски, Ф. М.** (2019). Записки от подземиеето. Играч на рулетка. София // **Dostoevski, F. M.** (2019). Zapiski ot podzemieto. Igrach na ruletka. Sofia.

4. **Достоевски, Ф. М.** (2009). Престъпление и наказание. София. // **Dostoevski, F. M.** (2009). Prestaplenie i nakazanie. Sofia.
5. **Достоевский, Ф. М.** (1983). Полное собрание сочинений в тридцати томах: Том 25. Дневник писателя 1877. Январь–Август. Москва. // **Dostoevskiy, F. M.** (1983). Polnoe sobranie sochinenii v tridtsati tomah: Tom 25. Dnevnik pisatelya 1877. Yanvar’–Avgust. Moskva.
6. **Достоевский, Ф. М.** (1985). Полное собрание сочинений в тридцати томах: Том 28-I. Письма 1832–1859. Москва. // **Dostoevskiy, F. M.** (1985). Polnoe sobranie sochinenii v tridtsati tomah: Tom 28-I. Pis’ma 1832-1859. Moskva.
7. **Terras, V.** *The Young Dostoevsky: (1846–1849); A Critical Study.* Slavistic Printings and Reprintings. The Hague and Paris: Mouton. 1969.
8. **Joinson, C.** 1992. “Coping with compassion fatigue”. In: Nursing, 22(4). Jenkintown, Pa: Intermed Communications. 116–121.
9. **Brooks, S. K., Webster, R. K., Smith, L. E., et al.** The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence. The Lancet 365, 912–920. Inquiry, DOI: 10.1016/S0140-6736(20)30460-8.
10. **Rogers, J., Chesney, E. Oliver, D., Pollak, T. A., et al.** Psychiatric and neuropsychiatric presentations associated with severe coronavirus infections: a systematic review and meta-analysis with comparison to the COVID-19 pandemic. The Lancet Psychiatry 7, 911–927. Inquiry, DOI: 10.1016/S2215-0366(20)30203-0.